

Architectus

Dziedzictwo

Sebastian Wróblewski

Kolor i faktura w budownictwie wsi regionu Jury Krakowsko-Częstochowskiej

Malowniczość siedzib wielu regionów wiąże się z umiejętnym wykorzystaniem występującego w tych miejscach kamienia, nie tylko jako materiału konstrukcyjnego, ale i wykończeniowego. Bardzo charakterystycznym rejonem pod tym względem w Polsce jest Jura Krakowsko-Częstochowska. W okolicach Częstochowy widać wyraźne, specyficzne powiązania architektury i budownictwa z materiałem petrograficznym, zastosowanym jako materiał ozdobny, wykończeniowy, oprócz ściśle użytkowego zastosowania budowlanego. Masowe występowanie wapienia jurajskiego w naturalnym krajobrazie z jednej strony, a w budownictwie i architekturze z drugiej, nadaje regionowi specyficzny charakter i wyróżnia go w skali kraju. Jednak prawie do końca XIX stulecia dominującym materiałem budowlanym w budownictwie wiejskim, nie tylko w tym regionie, ale i w skali całego kraju, było drewno. Ono też zadecydowało o charakterze i konstrukcji zabudowy ludowej w regionie. W dużo mniejszym stopniu, ze względu na jego gorsze właściwości izolacyjne, stosowano kamień wapienny; początkowo używano go głównie w fundamentach domów i budownictwie inwentarskim. Później, stosując nowe metody budowania ścian warstwowych, wprowadzano wapien do konstrukcji ścian szczytowych, a następnie do wszystkich ścian budynków mieszkalnych.

Do dziś zachowało się niewiele obiektów drewnianych na terenie dawnego województwa częstochowskiego. Tylko kilka z nich jest wpisanych do rejestru zabytków. Są to głównie obiekty nowsze, datowane na przełom XIX i XX w.¹,

choć istnieje też kilka obiektów z XVIII w. (np. spichlerz dworski w Borownie). Zdobnictwo drewnianych budynków mieszkalnych na tym terenie prezentuje się skromnie. Malowniczość wyglądu zachowane budynki zawdzięczają materiałowi, a więc drewnu. Nad bryłą budynku dominuje dach z poszyciem ze słomy żytniej, o powierzchni uformowanej schodkowo lub gładko. Dekorację stanowią wieńczące go drewniane sterczyny i ozdobnie wycinane listwy nadokienne. W części budynków dworskich i folwarcznych stosowano pokrycie gontem lub dachówką, w innych pokrycie słomą. Dachówka była stosowana rzadko, została zastosowana w budownictwie stosunkowo późno – bo dopiero w końcu XIX w., kiedy zastępuje pokrycie gontem i używa się jej, podobnie jak gontu, jako pokrycia dachów budynków mieszkalnych i ważniejszych obiektów folwarcznych, takich jak spichlerze, stajnie, kuźnie i młyny.

W II połowie XIX wieku rozpowszechnił się, pod wpływem małych miast, zwyczaj pobielania wapieniem ścian. Ściany były bielone wewnątrz i zewnątrz; używano do tego celu wapna z dodatkiem ultramaryny. Czasem bielono tylko fragmenty ścian, zwykle płaszczyzny przy drzwiach i oknach – pokryte polepą glinianą, bądź ozdobne deski pełniące rolę opasek okiennych i drzwiowych. W tym okresie malowano też na niebiesko tylko pasy na zewnątrz budynku, między belkami zrębu, oklejane gliną. Co ciekawe,

m.in. w miejscowościach: Rędziny – ul. Kościuszki, Garnek, Dąbek, Rzeki Małe i Rzeki Wielkie, Skrzydlów, Mokrzysz. Są to obiekty w złym stanie technicznym i prawdopodobnie zostaną rozebrane w najbliższej przyszłości.

Większość danych w niniejszej pracy pochodzi z terenowych badań autora.

¹ Zachowało się kilka interesujących drewnianych domów mieszkalnych chłopskich – pochodzących z końca XIX w. i pocz. XX w.,

Ryc. 1. Budynek mieszkalny z końca XIX w. w Woli Hankowskiej, jeden z najstarszych zachowanych, zbudowanych z kamienia wapiennego. Są widoczne zmiany i zniszczenia powstałe podczas rozbudowy i kilkakrotnych remontów (powiększono otwory okienne oraz nadbudowano partię szczytu)

w XIX wieku kolor elewacji budynku mógł spełniać funkcję swoistego *ogłoszenia matrymonialnego* – pomalowane na intensywnie ultramarynowy kolor domy sygnalizowały, że w nich mieszka *panna na wydaniu*.

Zewnętrzny wygląd ścian uzupełniała dekoracja drzwi i okien. U schyłku XIX wieku rozpowszechniły się drzwi klepkowe ze skośnie ułożonych deseczek, nabijanych gwoździami kowalskimi z ozdobnymi główkami. Do ozdobnych detali należały też okucia i zamki, zakończenia belek stropowych, zwłaszcza ozdobnie profilowana belka środkowa, tzw. *stragarz*. Na nim to wycinano rozetkę lub krzyż, datę budowy, czasami nazwisko właściciela i okazjonalny napis [2, s. 33–47], [4].

Wapień jurajski był w budownictwie regionu stosowany już od XII stulecia, szczególne zastosowanie znalazł jednak w okresie Kazimierza Wielkiego w budownictwie obronnym. Zamki, będące fragmentami systemu obronnego granic Polski ze Śląskiem były wyłącznie wykonane z kamienia wapiennego, z niewielkim uzupełnieniem cegłą.

U schyłku XIX wieku, na skutek kurczenia się obszarów leśnych, dostarczających materiału drzewnego, a także polityki gospodarczej, najpierw Prus, a potem Rosji, zachęcającej do eksploatacji miejscowych złóż skalnych do celów budowlanych i gospodarczych (wapień najczęściej stosowano do wypalania wapna) rozwinęło się budownictwo z kamienia wapiennego, zarówno w miastach, jak i na wsi.

Prawdziwą ekspansję wapienia jurajskiego, zwłaszcza w budownictwie wiejskim notuje się wraz z ożywieniem gospodarczym regionu w końcu XIX w. Najczęściej stosowanym wapieniem był kamień szarobiały lub kremowy. Ze względu na przydatność użytkową największe znaczenie wśród lokalnych złóż jurajskich okolic Częstochowy ma wapień skalisty, zwany jurą białą, a zwłaszcza jego górna warstwa petrograficzna, którą opisał – biorąc za podstawę budynki zabytkowego Krakowa – w 1824 roku Stanisław Staszic [3, s. 111–131].

Samego wapienia, mimo że używano go w konstrukcjach mурowych świątyń, wież i baszt obronnych oraz gma-

chów reprezentacyjnych, nie stosowano nigdy – z racji jego struktury i budowy wewnętrznej (kruchość, nasiąkliwość i związany z ostatnią cechą brak odporności na mróz) – do rzeźb wolno stojących i detali architektonicznych. Nadproża, profile gzymsów i zwieńczenia w budowlach reprezentacyjnych stosowano z importowanych piaskowców i granitów, w innych – z wypalanej cegły². Zaletą wapienia była duża podatność na obróbkę kamieniarską oraz fakt, że materiał wapienny był na tym terenie ogólnie dostępny i tani.

Wspomniane wady i zalety wapienia jurajskiego dopełnia zmienność jego barwy. Blok kamienny, z natury szary lub kremowy patynuje się na biało, zwłaszcza od strony zachodniej i północnej, bardziej wystawionych na działanie deszczu i wiatru. Wpływ opadów przeważa nad działaniem słońca pociemniającego powierzchnię kamienia. Jedność kolorystyczna białych wapiennych ścian była dopełniana przez ciemnowiśniowy lub czerwony kolor cegły wykańczającej i poprzez kontrast kolorystyczny z bielą ścian – podkreślającej elementy konstrukcyjne, najbardziej narażone na destrukcję: nadproża okienne i drzwiowe, zwieńczenia ścian i murów, narożniki. Faktura ścian wapiennych była uzupełniana wspaniałym amonitami, które wraz z innymi skamieniałościami odgrywały rolę naturalnych elementów zdobniczych i przyczyniały się do regionalnego charakteru budowli. Faktura wykończenia elewacji wapiennej zależała głównie od zasobności materialnej inwestora. Elewacje domów zamożniejszych osób – zostały wykończone obrobionym i gładkim kamieniem ułożonym w warstwach, ze starannym spoinowaniem³; w uboższych zabudowa-

² Najbardziej charakterystycznym przykładem tego typu budownictwa może być kościół w Starczy, zbudowany pod koniec XIX w. Ściany kościoła są wykonane z miejscowego rdzawobiałego wapienia, nieotynkowane, detale architektoniczne i elementy konstrukcyjne – z cegły.

³ Staranne wykończenie elewacji w opisany sposób pojawia się stosunkowo późno, bo dopiero na początku XX w. Jednym z niewielu zachowanych obiektów z tego okresu jest budynek mieszkalny dla służby folwarcznej w Chorzenicach, pochodzący z lat po

Ryc. 2. Data eregowania na budynku w Kiedrzyń, obecnie Częstochowa, ul. Narcyzowa

niach stosowano – w dość przypadkowy i chaotyczny sposób – nieobrobiony i nieregularny kamień wapienny zespolony zaprawą wapienną.

Cegła w budynkach wiejskich była stosowana stosunkowo późno, bo dopiero w trzeciej ćwierci XIX w., wraz z pojawieniem się lokalnych cegielni. Do tej pory ściany były prawie wyłącznie wykonywane z wapienia, przy czym ściana z fasadą od strony ulicy wykańczono o wiele bardziej starannie od pozostałych. Również w późniejszych latach, w bogatszych gospodarstwach ściana ta była wykonywana z wapienia, dokładnie obrobionego na kształt sześciennych lub podłużnych białych bloczków kamiennych, starannie ułożonego w pasy, podkreślane spoinami często o kontrastującej ciemnej barwie. Partia cokołu aż po koniec pierwszej połowy XX wieku tradycyjnie była wykonywana z gorszego, nieobrobionego kamienia wapiennego, nawet w zamożniejszych budynkach gospodarczych.

Najstarsze budynki w regionie były parterowe, o osiowym, symetrycznym układzie okien, o zwykle nieużytkowej partii poddasza. Dopiero od czasów częstochowskiej Wystawy Przemysłowej z sierpnia 1909 r., na której promowano *narodowy styl budownictwa*, dla którego odniesieniem była architektura barokowych dworców, zaczęło się akcentowanie partii poddasza–strychu, poprzez dodawanie centralnie umiejscowionych lukarn zwieńczonych formami pseudobarokowych naczółków, zakończonych szczytem w formie półkola lub połówki elipsy, obramowanych niejednokrotnie *splywającymi* neobarokowymi pseudowolutami z cegły oraz akcentowanie partii wejścia od frontu ryzalitami i gankami wykończonymi w cegle oraz drewnianą werandą lub gankiem od ogrodu.

Również w tym okresie odkryto duże możliwości zastosowania cegły jako materiału ozdobnego. Liczba motywów wykończeń narożników, gzymsów, zwieńczeń lukarn i ścian ogniowych jest bardzo duża. Stosowano cegłę, naśladując motywy boniowania w narożnikach, jak i narożniki ceglane wypełnione bloczkami wapiennymi w co drugiej warstwie *boni*.

1905 r. Powszechnie tę metodę wykańczania elewacji zaczęto stosować w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Z lat dwudziestych i trzydziestych pochodzą zachowane budynki prezentowane na ryc. 4 i 5.

Partie gzymsu rzadko powtarzały motywy z sąsiednich domów, starano się nadać indywidualny wyraz architektoniczny sąsiednim, podobnym do siebie budynkom. Cegły w gzymsie układano nie tylko wzdłuż linii lica ściany, ale również pod kilkoma kątami wzbogacając formy gzymsu – najczęściej stosowano kąt 45° w stosunku do niższych warstw (spotykane są formy gzymsów o kątach 60° i 30° ułożenia cegieł, stosowanych nawet w tym samym gzymsie). Zazwyczaj stosowano jednak prosty układ trzech cegieł, stopniowo przesuniętych w stosunku do siebie o wielkość równą wysokości cegły. Najbogatszy pod względem form ozdobnych był gzyms zlokalizowany tuż pod krawędzią dachu – niejednokrotnie kryjący również rynnę; skromniejsze w wyrazie architektonicznym były gzymsy oddzielające kondygnację parteru od kondygnacji strychu – zwykle w takim przypadku wykonywano prostą linię poziomą, tylko akcentującą podział elewacji na parter – poddasze, wykonaną z pojedynczej, wyjątkowo z potrójnej warstwy cegieł.

Cegłę wykorzystywano również jako samodzielny detal architektoniczny w postaci wnęk i opasek okiennych – najczęściej powielających motywy stosowane w narożnikach tego samego budynku, a więc boniowanie o różnych formach. W formach naczółków i parapetów podokiennych najczęściej kładziono cegły w układzie pionowym, zgodnie z zasadami konstrukcyjnymi tych elementów, eksponując partie wozówek.

Liczba odmian motywów dekoracyjnych w elewacjach wydaje się również nieograniczona. Najczęściej formą zdobienia elewacji było, podobnie jak w budownictwie drewnianym, umieszczenie daty eregowania budynku. Najstarsze daty – pochodzące z lat osiemdziesiątych XIX wieku

Ryc. 3. Podmiejska zabudowa mieszkalna w Mirowie obecnie Częstochowa, ul. Mirowska

Ryc. 4. Odzworowanie oryginalnej kolorystyki materiału budowlanego – wapienia i cegły – w pomalowanej elewacji budynku w Rędzinach

były układane z odłamków cegły w partii szczytowej budynku, od lat trzydziestych XX wieku aż po lata sześćdziesiąte naszego stulecia, obserwuje się uproszczenie tej techniki – rok budowy jest wypisywany na bloczku betonowym lub w zaprawie i umieszczany w centralnej części gzymsu, od strony ulicy, niekiedy cyfry są wykonane z profilowanej cegły lub metalu⁴. Innymi elementami zdobniczymi przejętymi z budownictwa drewnianego były formy krzyża i wnek na figurkę świętego, również wykonane z czerwonej cegły, kontrastującej z materiałem ściany; umiejscawiane najczęściej w partii szczytu lub centralnej, środkowej partii gzymsu. Istnieje kilkanaście form krzyża o różnych wielkościach i o różnym kształcie, najczęściej spotykaną z nich jest forma krzyża łacińskiego, umiejscowionego na trójkątnej lub prostokątnej podstawie. Zarówno krzyże, jak i wneki na gipsowe figurki świętych były zwykle nieznacznie wysunięte przed lico elewacji.

Często spotyka się ceglane wykończenie otworów wentylacyjnych i gołębników umieszczonych w szczycie pod-

⁴ Ryciny 1 i 3 przedstawiają przykłady zachowanych dat. Budynek mieszkalny na ryc. 1, zlokalizowany w Woli Hankowskiej jest jednym z najstarszych zachowanych wiejskich budynków mieszkalnych zbudowanych z wapienia. W partii szczytu znajduje się data eregowania budynku – 1881 r., wykonana z odłamków ceglanych oraz litery H. R. (inicjały właściciela?). Rycina 3 – data eregowania 1932 r. na jednym z budynków w dawnej miejscowości Kiedrzyń (obecnie dzielnica Częstochowy). Cyfry w tym budynku zostały wycięte z cegły.

dasza, przy czym najpowszechniej były stosowane okrągłe lub owalne rozetki z układanej naprzemianlegle cegły i kamienia wapiennego lub trójkąty z cegły. Pojawiły się również swoiste *inkrustacje* murów z nieobrobionych gładkich, kolorowych kamieni polnych w partiach ścian wapiennych budynków gospodarczych.

W latach dwudziestych pojawiły się elewacje frontowe, wykończone w całości cegłą w kolorze ciemnowiśniowym, skontrastowane kolorystycznie z bocznymi, wapiennymi elewacjami o podobnym zestawie elementów zdobniczych jak w poprzednich dekadach.

Wyjątkowo powstawały elewacje malowane, farby kładziono jednak zawsze z zachowaniem oryginalnej kolorystyki wykorzystanego materiału budowlanego: ściany z bloczków wapiennych były pobielane, a fragmenty z cegły dodatkowo malowane na czerwono.

Zabudowania gospodarcze: stajnie, budynki stodół, lamusów, magazynów, spichlerzy i innych powielają, choć w znacznie uproszczony sposób, motywy wykończenia elewacji stosowane w budynku mieszkalnym. W budynkach przemysłowych na wsi, takich jak młyny, kuźnie, piece do wypalania gipsu, również stosowano ogólnie znane motywy wykończeń ceglanych – skontrastowanych z bielą wapienia, takich jak gzymsy, obramienia okienne i wykończenia narożników, zbliżone do form wykończeń budynków mieszkalnych⁵.

Od okresu Wystawy w 1909 r., poprzez dwudziestolecie międzywojenne, aż do końca lat czterdziestych ten typ architektury dominował w krajobrazie regionu. Od lat pięćdziesiątych rozpoczęła się systematyczna dewastacja krajobrazu architektonicznego rejonu Jury, głównie za sprawą wprowadzenia nowej, tańszej technologii budowy z pustaków betonowych, zaczęto budować nieudane architektoniczne budynki i burzyć stare; wiele elewacji z ciekawymi układami wapienia i cegły zostało otynkowanych i oszpeconych przez przebudowy. Być może to już ostatnia okazja, aby zobaczyć ten typ architektury zanim zniknie on całkowicie z naszego krajobrazu.

⁵ Przykłady zabudowy folwarcznej z kamienia wapiennego zachowały się m.in. w dawnych folwarkach: Rząsawy (obecnie dzielnica Częstochowy), Wancerzów, Konin, Chorzenice, Borowno. Najwięcej obiektów budownictwa przemysłowego na wsi zachowało się w miejscowościach Rędziny, Rudniki, Rzeki Wielkie.

Bibliografia

- [1] Jakubowski Z., *Opowieści częstochowskie. Wystawa z 1909 r.*, Częstochowa 1993.
- [2] Rok R., *Budownictwo drewniane wsi częstochowskiej*, [w:] Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie, t. VI, 1993.
- [3] Szymański S., *Budownictwo drewniane wsi częstochowskiej*, [w:] Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie, t. II, 1996.
- [4] Trawińska M., *Z badań nad budownictwem wiejskim w rejonie częstochowskim*, [w:] Szkice monograficzne woj. częstochowskie, t. XII, 1989.

Colour and texture treatment of village architecture in the region of the Jura Krakowsko-Częstochowska

In the surroundings of Częstochowa specific relations between architecture and petrographic materials are clearly seen. These materials are used not only as strictly constructional but also as decorative elements.

In this region, limestone is a basic construction and decorative element and it gives a special picturesque aspect to the local natural landscape. Although limestone was widely accessible, nearly till the end of the 19th century, the main material which was used in

the countryside dwellings was wood. Today, only a few wooden objects are preserved on the territory of the former Częstochowa voivodship. Not many of them are on the coservatory list of historical monuments. Most of the preserved objects are dated from the end of the 19th century, although there are some buildings from the 18th century (among them the manor granary in Borowno). The picturesque view of these buildings results from their construction materials: wood and straw. Thatched roof dominated over the mass of the building – some manor buildings were covered with shingle roofs. In the second part of the 19th century, walls of the wooden houses were whitewashed with lime – inside and outside. Sometimes, to the white colour of the walls – blue belts were added, in some villages an intensive ultramarine used instead of white was a kind of “matrimonial announcement” – ultramarine was used on the walls of houses where maidens lived.

Limestone has been used in the buildings of the region since the 12th century, but its large expansion could be noticed at the end of

the 19th century. Because of its texture and qualities (fragility, absorbability) limestone was never used as construction material for sculptures and architectonic details. Moulds, lintels, finials in representative buildings were made of sandstone and granite, in others, of brick.

The advantages of limestone were its accessibility and inexpensiveness. The homogeneity of white lime stone walls was complemented with the dark-red of bricks used in door and window lintels, corners and moulds.

The facture treatment of limestone walls was supplemented with ammonites and fossils. The fossils were a natural decorative element – characteristic of the Jura region. Other decorative elements were: the erection dates of the buildings, forms of the cross and niches which contained figures of saints.

These forms of architecture dominated in the landscape of the Jura until the middle of the 19th century. Since the fifties however, systematic devastation of the landscape began – many limestone buildings were destroyed or completely rebuilt.